

CRKVICE-KRIPTE NA CRNOGORSKOM PRIMORJU

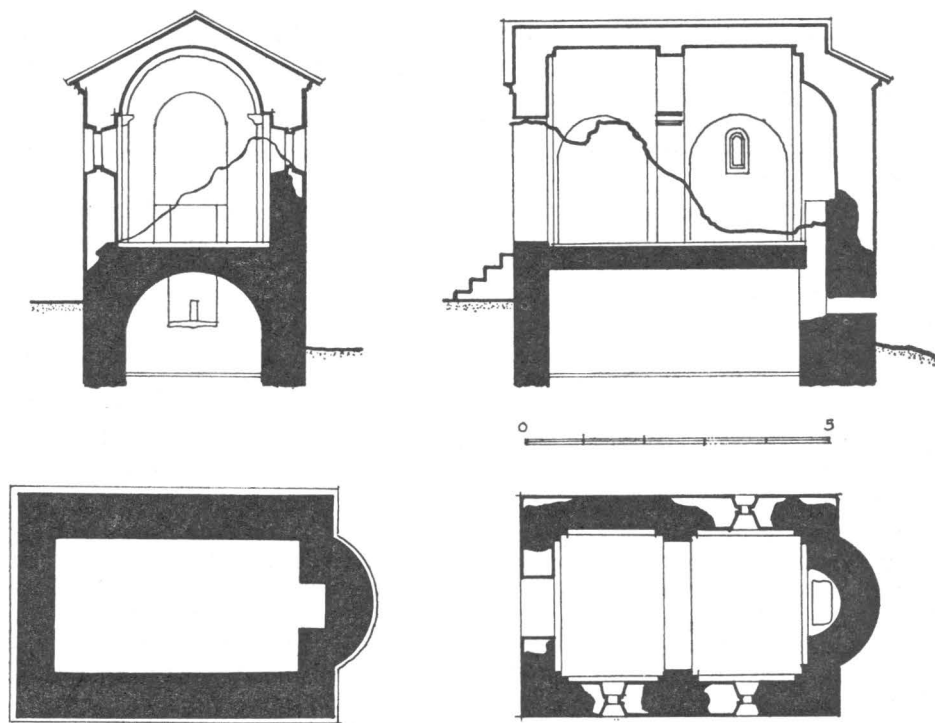
Pavle Mijović

Na ostrvcu Stari Ulcinj, približno na pola puta između Bara i Ulcinja, zapaženi su početkom ovog vijeka¹ ostaci bedema s očuvanim otvorima za kapije. Sve do rekognosciranja 1974. godine² o ovom ostrvcu s ruševinama govorilo se po oskudnim podacima iz pisanih izvora, od kojih je najstariji jedan iz 1376. godine (»in mare Dulcinii veteris«).³ Osim »Dulcigno veteris«, mletački izvori ga pominju, najčešće, i kao »Dulcigno Vecchio«,⁴ pa se i u narodu odomaćio za njega naziv »Stari Ulcinj«. Nešto pod uticajem pomenutih izvora, nešto stoga što se do arheološkog otkrića antičkog Olcinijuma 1966.⁵ godine u ulcinjskom Starom gradu u laičkoj interpretaciji Stari Ulcinj poistovećivao s antičkim Ulcinjem, može se razumjeti njegov naziv. Pri tome ne malu ulogu imale su i priče ulcinjskih pomoraca, koji su navodno između ostrvca i obale pri mirnom moru mogli da primijete ostatke potonulih zidova, mada se radilo o podvodnim stijenama preostalim iz neke daleke geološke prošlosti kad se ostrvce odvojilo od kopna. Pomenutim otkrićem antičkog Olcinijuma i našim rekognosciranjem Staroga Ulcinja definitivno su ova laička shvatanja pokopana. Ali ni nama — prilikom rekognosciranja 1974. godine — nije bilo sve jasno o starini očuvanih građevina i o njihovoj namjeni. Pretpostavljali smo na osnovu nalaza kasnoantičke keramike da je tu morao biti kakav objekat iz vremena prije srednjeg vijeka. Ja sam lično pomišljao na neku vrstu stražarnice (*specula*) s koje se mogao davati signal lađama na putu između Ulcinja i Bara. Rekognosciranjem neriješeno pitanje podstaklo me da 1977. godine u toku jednodnevne kampanje izvršim manja sondažna iskopavanja i provjerim do tada postavljene hipoteze.

Novi nalazi nijesu izostali. Ispostavilo se da su fragmenti kasnoantičke keramike na površini gotovo nestali (odnešeni, bačeni u more ili na kakav drugi način istrijebljeni od strane posjetilaca, mahom turista); ono što je na površini ostalo nalazi se u amorfnom stanju. Sad se ne može drukčije tragati za karakterističnim fragmentima ili čitavim sudovima osim putem iskopavanja. Ostaci bedema, za koje smo utvrdili da su iz srednjeg vijeka, nijesu promijenili naše ranije tvrđenje, bar ne u vidljivim slojevima na tlu,

ali to ne isključuje da pod zemljom, u temeljima ili u njihovoj blizini, posebno u središnjem dijelu ostrvca, takođe arheološkom metodom ne treba provjeriti ono što je samo autopsijom bilo očigledno. Ostala je upravo na najvišoj koti, na sredini ostrvca, neispitana manja aglomeracija, sad vidljiva samo istočnim dijelom jedne građevine, ali i prigradcima uz nju, ukoliko se ne pokaže, opet putem iskopavanja, da se radi o sukcesivnim slojevima, pri čemu ne treba smetnuti s uma ni karakter eventualno različite namjene (stambene kuće ili prije nje stražarnice). Od ostala dva objekta našim rekognosciranjem jasno je definisan samo krajnje zapadni — crkvice sa kriptom — dok je prošlogodišnjim iskopavanjem i drugi objekat, na južnom rubu ostrvca, prestao biti neodređen; on je nesumnjivo cisterna, duboko ukopana u krečnjačku stijenu.

Iako nedovršena, iskopavanja u Starom Ulcinju dala su određene rezultate koji se svode na to da je cjelokupan vidljivi sloj građevina nad zemljom i onaj koji je do prošle godine bio zatrpan nastao odjednom ili u kraćem vremenskom razmaku. Na to upućuje tehnika zidanja lomljenim kamenom, veoma malo dotjerivanim u pravilnije oblike u zidovima bedema i cisterne, a nešto brižljivije, mada ne dosljedno, u zidovima crkve, što je razumljivo s obzirom da je tehnika zidanja takvih objekata po pravilu svuda grublja od reprezentativnog kakav je crkva i kad istovremeno nastaju. Sama činjenica da je cisterna najvećim dijelom ukopana u izdubljenu stijenu na kosini, a iznutra oblijepljena hidrauličnim malterom, dovoljno objašnjava to što je za njeno građenje upotrijebljen isključivo lomljeni kamen, naravno obilno utopljen u krečnom malteru. Iz istih razloga razumljivo je što je i južni dio zida cisterne (uslijed jačeg nagiba stijene vidljiv čak do visine od 2 m) prislonjen uz manju stijenu na zapadu, pojačan u dužem završetku zida na istoku jakom drvenom zategom (»sanračem«) — bez sumnje radi obezbjeđenja od eventualnog pucanja uslijed pritiska vode kad je cisterna bila sva ispunjena. Ostalo je jedino neriješeno pitanje — je li nad cisternom stajala kakva spratna konstrukcija sa čijih bi krovova voda bila odvođena u cisternu. Razlog je tome nestanak završnice zidova cisterne. Čak se nije moglo pretpostaviti ni da je cisterna bila zasvedena a pod svođa ograđen niskim zidovima služio za sabiranje kišnice, ili da je ona dovođena sa građevine na vrhu ostrvca. Po aglomeracionom sklopu i naročito po rasporedu ovih dveju građevina na strmom terenu bliže je logičnom zaključivanju da je među njima postojala funkcionalna povezanost. U cjelini posmatrano, može se ponoviti što je gore rečeno, naime da je čitav građevinski kompleks u danas vidljivom stanju i po onome što smo do sada provjerili putem parcijalnih iskopavanja gotovo odjednom nastao, smišljeno i sa svrhom da čini sam sebi dovoljan i potpun kompleks — po elementima (crkvom, cisternom, kućom ili više njih, sa bedemom, a sve na ostrvcu oko pola naut. milje odvojenom od obale i s malim žalom, pogodnim za pristajanje manjih lađa) sličan manastirima na takvim ostrvcima. Pitanju ekonomske opravdanosti građevinskog kompleksa u Starom Ulcinju idu naruku nedaleko od njega poznata ulcinjska Maslinada (Oliveria) za desetinama hiljada stabala i bogata okolina bez kojih se ne bi mogla zamisliti jedna tako cjelovita ostrvska konglomeracija kao ova na sad ogoljenom terenu, koja je trajala, kako izgleda, bar nekoliko vjekova.

Tlocrt i presjek crkve Sv. Dujma u Škaljarima kod Kotora (Prema V. Koraću)

Ove podatke i razmišljanja nijesam, međutim, iznio radi »monografskog« prikazivanja Starog Ulcinja, nego kao informativni uvod u razmatranje pitanja koje je istaknuto u naslovu priloga — o crkvama-kriptama na Crnogorskom primorju. Dosad su u ovom regionu bile poznate samo dvije crkvice-kripte — jedna posvećena sv. Dujmu u južnom predgrađu Kotora — Škaljarima⁶ — i druga, kapela A u kompleksu Ratačkog manastira.⁷ Obje su publikovane, što nam omogućuje da sa ovom trećom u Starom Ulcinju izvedemo zaključke o njihovoj tipološkoj klasifikaciji, a pošto su u vezi s istorijskim izgledima razvoja ove vrste prilično rijetkih tipova sakralnih građevina na našoj jadranskoj obali i u njenom zaleđu, dotaći ćemo se i pitanja njihove eventualne regionalne osobenosti.

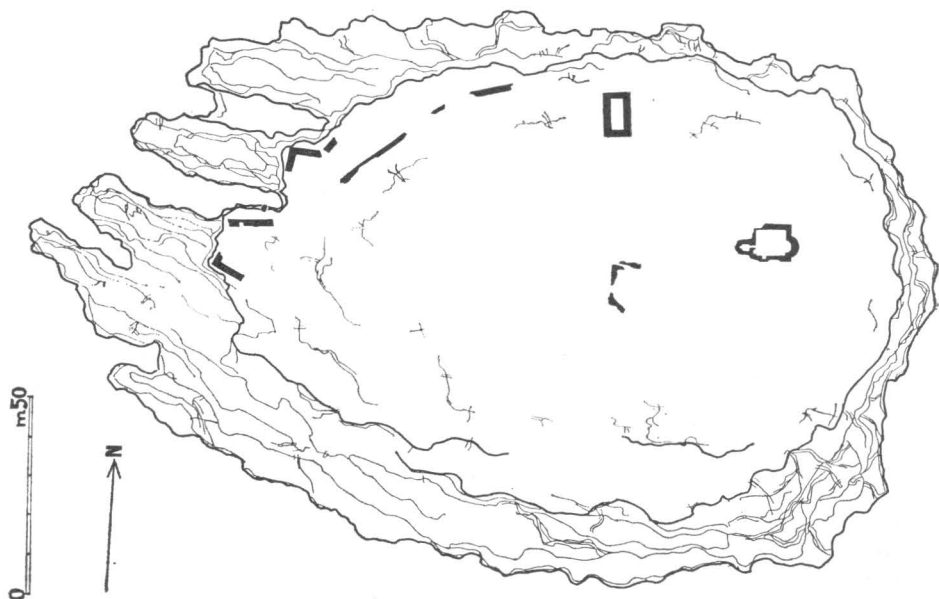
Najprije nekoliko podataka o samoj građevini u Starom Ulcinju. Pored već rečenog, treba dodati da je objekat malih razmjera: $6,60 \times 4,10$ m. Sjeverni zid na padini sačuvan je djelimično i to samo u temelju na njegovoj istočnoj strani. Ni na zapadnom zidu temelj u dijelu koji vodi uglu na spoju sa sjevernim nije očuvan. Čitava su samo mala prostorija koju ćemo zasad uslovno označiti kao »kripta« i po jedna niša u zapadnom i južnom

zidu, koji je ostao pošteđen do 1,70 m visine u dijelu na istoku i 1 m u onom na zapadu — upravo onoliko koliko je bio ukopan u strminu stijene. Debljina istočne zidne mase iznosi 0,60 m, a uz stijenu dograđene vjerovatno koliko su nalagale konstruktivne potrebe jedne ruke zidanja. Takva je i »kripta« u stijeni, 1,90 × 1,10 m, obložena jednim redom kamena ali i s mjestimičnim ostacima isklesane stijene. Zidanje je izvedeno s tendencijom da bude u redovima, no nejednake visine i nejednako velikim kvaderima, štaviše pogđejdje dopunjeno i neobrađenim lomljenim manjim kamenom. Približno su po visini ujednačeni pločasti kameni zapadnog zida male prostorijske »kripte«, a još više okvirni oko ulaza na istočnoj strani. Ulaz u »kriptu«, 1,50 × 0,55, presvođen je u blagom luku gore, a podignut pragom visine 0,20 m. Sjeverna strana unutrašnjosti je djelimično pokrivena malterom; malterisana je bila i sva crkva iznutra, a vjerovatno i spolja. Ostataka bojenog maltera nema, pa se ne može tvrditi da je bila islikana freskama.

Sa zapada je ulaz vodio i u neke heroone,⁸ ali su našem primjeru najbliži oni u ranoromaničkim crkvama, npr. u kapeli Santa Filumena u Santa Severina,⁹ samo sa stepeništem kojim se ide na sprat preko svoltanog ulaza u donju prostoriju, kako je odomaćeno u ruralnoj arhitekturi Dalmacije i Crne Gore sve do danas. U svakom slučaju, kroz dugu evoluciju u raznovrsnim varijantama, uvijek shodno uslovima građenja i namjene, može se reći da staroulcinjska crkva s »kriptom« u donjem spratu ili u slučaju da je i bez te kripte, jednoetažna ali s udubljenjem na zapadnoj strani radi deponovanja kostiju izvađenih iz grobnice nakon tri godine (po istočnjačkom, pa i atoskom običaju), pokazuje jednu od karika u nekom od raznovrsnih lanaca kakvim treba zamisliti ikonografiju i genezu ovakvih spomenika. Najviše ima izgleda da je ovakav, ekonomičan i jednostavan program kao staroulcinjski imala arhitektura crkva-grobnica skitova i malih a ne velikih manastira. Staroulcinjski kompleks zaista prije liči na skitski no na velikomanastirski kompleks. U jermenskim crkvama Horomosa ili Hošavanka blizu Ani s juga i sa sjevera bočne grobne kapelice se prigraduju sa sjeverne i sa južne strane, što je i u Studenici Hvastanskoj,¹⁰ samo s tom razlikom što su obje bočne kapele-grobnice u hvostanskoj crkvi ukopane u zemlju za sprat niže od velike crkve, čime podsjećaju na niške podzemne grobnice — mauzoleje, pa i ne sve zasvedene podzemne grobnice, od kojih jednu, možda, imamo i u samom Ulcinju — kriptu sa podijumom za tri sarkofaga. Ova kripta leži zaista duboko, a u jednom uglu temelja ima velike blokove sa ilirsko-helenističkog bedema Olcinijuma. Zasad je rano tvrditi da je bila pod bazilikom, celom, to jest *cubiculum superiorumom*. Predstoji nam da to u narednim iskopavanjima utvrdimo. Za razliku od kripte u Starom Ulcinju, ova u Ulcinju ima vrata na južnoj strani.

Može se pretpostaviti da ni gornja crkva u Starom Ulcinju nije imala vezu stepeništem sa donjom, već vertikalnim otvorom u podu apside, kao u crkvi-kripti (kapela A) na Racu, o čemu će još biti govora.

Posebno pada u oči aksijalnost apside i »kripte« u odnosu na površinu pravougaonog prostora crkve. Dok razmak od apside do južnog zida iznosi 0,60 m, od nje do sjevernog on je bezmalo trostruko veći — 1,50 m. U takvom odnosu je i zapadni dio: 0,10 m od jugozapadnog ugla do niše, 0,70

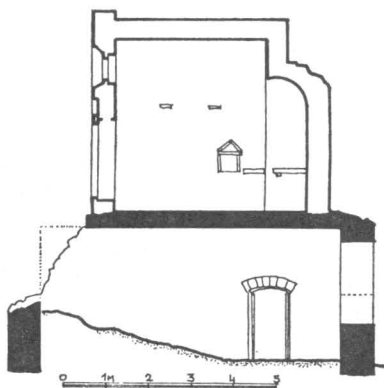
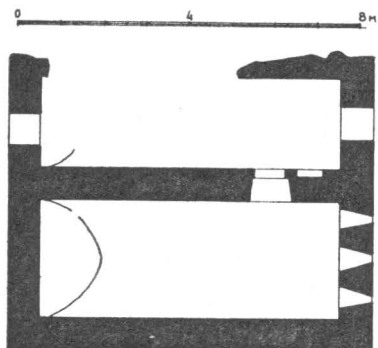
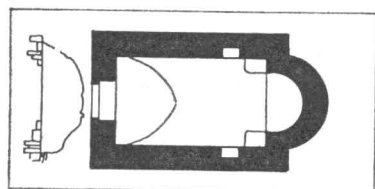
Stari Ulcinj, situacija iz 1974. g. dopunjena 1977. g. (Prema M. Kovačeviću — P. Mijoviću)

m širina niše i 0,25 m od nje do ulaza u »kriptu« koji je širok 0,54 m. Sjeverno od »kripte« zid je očuvan u dužini od 1,40 m, koliko i stijena, a preostali iščupani dio morao je iznositi dopunsku razliku od cc 1 m. Što su »kripta« i apsida znatno pomaknuti ka južnoj strani, što na sjevernom zidu nijesmo našli tragove vrata, a njih nije moguće zamisliti ni na zapadnom zidu u dijelu koji zauzima »kripta« — navodi na pomisao da je ulaz u crkvicu bio sjeverno od »kripte« na zapadnom zidu, upravo u onom njegovom dijelu koji je zatečen bez temelja. Obzirom na konfiguraciju stijene do ulaznih vrata moglo je voditi stepenište odozgo, prilagođeno padini stijene.

Ovako neobičan prostorni raspored unutrašnjosti može se objasniti na dva načina: ili je crkvica bila jednoetažna i u tom slučaju prostorija koju smo do sad označavali kao »kriptu« — prava kripta, ili je u pitanju dvoetažna crkva čiji je donji sprat sav kripta sa dodatkom na zapadnoj strani u vidu kosturnice. Taj dodatak po svim elementima — otvorom u vidu *fenestella confesionis* i još jednom plitkom nišom na zapadnom zidu, mnogo bližem sjevernom nego južnom zidu »kripte« (0,10 prema 0,50 m) — zaista može poslužiti za grobnicu s jednim sarkofagom, što pitanje njene namjene svodi na privatnu crkvicu s grobnicom za samo jednu osobu. No, bar dva protivargumenta ovo pitanje upućuju i do drukčijeg odgovora. Prvi bi bio: izlišno ukopavanje crkve, najmanje za 1,70 m u stijenu, ako nad donjom prostorijom nije bila još jedna, gornja, kao što to pokazuje najveći broj

ukopanih crkava i kapela sa kriptom u donjem spratu i u vizantijskoj i u ranoromaničkoj i romaničkoj, a i prije njih i u ranohrišćanskoj arhitekturi. Drugi protivargument bi se takođe mogao formulirati u vidu pitanja: zašto bi se za jednoetažnu crkvu s kriptom tražio i izabrao položaj na strmini ostrvca kad je ona mogla biti sagrađena na njegovom gornjem zaravnjenom dijelu ekonomičnije i u skladu s praksom da se kapele, osobito u Crnoj Gori, podižu gotovo uvijek na uzvišenom dijelu naselja? Zbog oskudnih ostataka, naročito uslijed toga što sačuvani južni zid nema kordonski vijenac ili bar trag krivine za početak svodne konstrukcije, i što sličnih primjera u nama dostupnoj literaturi nijesmo mogli naći — odgovor s materijalnim podatkom takve vrste nije moguće pružiti. Pa ipak, to što je aksijalnost apsida — »kripta« jako pomjerena, iako to nije moralo biti pod uslovom da je ulaz u ovu crkvicu bio sa južne strane, gdje je, štaviše, zasut i izravnat mali plato, vjerovatno gradom iz izdubljene stijene, i to što je došlo do ukopavanja ne samo »kripte« nego s njom u istom nivou i crkvice — više ide u prilog pretpostavci da je na ostrvcu Stari Ulcinj bila sagrađena dvospratna crkva, s kriptom u čitavom donjem dijelu i kosturnicom u produžetku na zapadnoj strani. Na ovo navodi i relativno velika cisterna, nepotrebno toliko velika ako je služila samo kakvom usamljeniku-kaluderu koji bi sebi uz crkvicu podigao sopstvenu kriptu. Ni takvih slučajeva utvrđivanja inače s kopna nedostupnog ostrvca, nastanjenog samo jednim »pustinjakom«, čak i pod pretpostavkom da je mogao za sebe, pored bedema i crkve-grobnice, podići i veći građevinski objekat za stanovanje — što bi značilo da je bio u pitanju imućan čovjek — nije mi poznato. Ako ovome dodamo i to da je sad makijom zarasli dio ostrvca u vrijeme podizanja građevina na njemu morao biti bar na polovini svoje površine kultivisan maslinom, vinovom lozom, smokvom i drugom kakvom poljoprivrednom kulturom, čak i s mogućnošću zalivanja biljaka vodom iz velike cisterne, i da je na obali ovom vlasniku ostrvca mogao pripadati kakav posjed, »metoh« — što i jeste popratna pojava i ekonomska opravdanost ovakvih građevinskih kompleksa — sve skupa uzeto preteže ka pomisli o dvospratnoj crkvi i, možda, cisterni sa spratom nad njom, odnosno sa kompleksom građevina namijenjenih većem broju stanovnika ostrvca. To navodi na zaključak da je ovdje u pitanju kakav manastir, da je manastirska crkva bila dvospratna — sa kriptom u čitavom donjem spratu u kojoj je moglo biti položeno više sarkofaga iz kojih su po običaju poslije tri godine skeletni ostaci kroz *fenestella confesionis* prenošeni u kosturnicu, upravo u malo odjeljenje, »kriptu«. I po istočno-pravoslavnom i po zapadno-katoličkom graditeljstvu ovakvih crkava-grobnica pretpostavka o manastiru je baš *ad usum* najopravdanija.

Ostale dvije crkvice s kriptama, Sv. Dujam u Škaljarima i kapela A na Racu su dvoetažne. One su, kako sam već rekao publikovane. Za prvu se krajem prošlog vijeka najprije zainteresovao A. Rossi i dao njen opis uz crtež osnove i podužnog presjeka, navodeći da je posvećena splitskom svetitelju sv. Dujmu, vjerovatno zato što je kotorska episkopija pripadala splitskoj arhiepiskopiji u IX—XI vijeku, što, po njemu, i datira ovu crkvu. M. M. Vasić se zadovoljio da prenese ukratko Rossijevo mišljenje. I Stjepčević nalazi o njoj prvi pomen iz 1331. (S. A. I, I 202) i drugi po kome se u

Tlocrt i presjek kapele (A) na Racu kod Bara (Prema Đ. Boškoviću — V. Koraću)

sv. Dujmu obavljala služba i krajem XIV v. (S. A. II, 516).¹¹ V. Korać ponovo je isctava revidirajući neke detalje Rossijevog crteža i njegovu dataciju, pa predlaže da se vremenski smjesti u romanički period, u kraj XII i prvu polovinu XIII v., budući da je zidana kamenim kvaderima u pravilnim redovima i da su i kripta i kapela na spratu s osnovom pravougaonika zasvedene poluobličastim lako prelomljenim svodovima. Uz kriptom bez apside, ali sa tri jednaka prozorčića na istočnom zidu, istovremeno je podignuta još jedna, malo uža prostorija s osnovom izduženog pravougaonika i po jednim prozorčićem na istočnom i zapadnom zidu. Iz ove prostorije se ulazilo u kriptom. Kapelica na spratu leži nad kriptom, ali ne i na njenim zidovima nego na podu iznad njenog svoda, zbog čega je kraća i uža. Ima polukružnu apsidu na istoku i stepenište upravno na vrata u zapadnom zidu.

I kapelu A na Racu je primijetio I. Jastrebov krajem prošlog vijeka, ali je njen prvi opis dao početkom ovog vijeka Ć. Iveković. Arheološki istražujući Ratački manastir uoči I svjetskog rata, J. Presel je iz tri nađene crkve izdvojio jednu — crkvicu s kriptom — i smatrajući da je najstarija, iz XI vijeka, označio je kao kapelu A, što je usvojio i E. Dyggve.¹² Presel je isctao njene osnove, presjeke i izgled s istočne strane, a to je prenio i M. M. Vasić. Godine 1930. Ratac je ispitao Đ. Bošković da bi mu se sa V. Koraćem ponovo obratio. Njihova studija je monografski obuhvatila

čitav kompleks Raca, s preciznim planovima i crtežima situacije, presjeka, izgleda, detalja i rekonstrukcija i brojnim fotografijama. Bošković i Korać su revidirali Preselovu dataciju, prethodno usvojivši da je najstariji crkveni objekat na Racu crkvice B, ali su zadržali prvobitnu oznaku za kapelu-kriptu (A). Đ. Bošković je u svojoj monografiji *Stari Bar* rezimirao ranije mišljenje o njoj, preciznije je datirajući u drugu polovinu XII vijeka. V. Korać se još jednom dotakao kapele A ne mijenjajući zaključke iz zajedničkog rada s Boškovićem, pa ni datiranje u XII—XIII vijek. Iako u međuvremenu znatno smanjenu u visini, kapelu A su oba autora po ostacima, na istočnoj strani, gotovo u cjelini očuvanoj, po načinu zidanja tesanim, pritešanim kamenom i trpancem u horizontalnim redovima s neznatnim smicanjem, po arhitektonskom sklopu i organizaciji prostora okarakterisali kao romaničku. Istina, nijesu zatekli slijepe arkadice na apsidi gornje prostorije koje je, kao i dio krova pokriven pločama, dokumentovao Iveković. Ostalo — pravougaoni prostor donjeg sprata, zasvedenog poluobličastim svodom, i svi elementi za rekonstrukciju gornje prostorije (po dva para plitkih prislonjenih lukova duž bočnih zidova i duž istočnog i zapadnog luka, poprečni ojačavajući luk po sredini poluobličastog svoda) — jednako je opisano i iscrtano u radovima prethodnog i dva kasnija istraživača kapele A. Bošković i Korać su se složili s Dyggveovim analogijama — ranijim crkvama-kriptama u Marusincu kod Splita i u Pečuju kao i o sličnosti s kapelom-kriptom na Mrkanu kod Cavtata.¹³ Sve one imaju, kao i Sv. Dujam u Škaljarima, po jednu gornju, *cubiculum superius*, i donju, *cubiculum inferius* prostoriju. U svim navedenim apsidama-kriptama iza *fenestella confesionis* smještene su relikvije, u Marusincu zajedno sa sarkofagom, a u Pečuju sa manjim depozitom skeletnih ostataka. Kapela A ima pod menzom u apsidi gornje prostorije polukružni otvor kroz koji se silazilo u kriptu (na planu osnove Boškovića i Koraća bez ikakvog otvora, a u presjecima s malim prozorom na apsidi, što se može shvatiti da je plan uzet na nivou poda). Iza *fenestella confesionis* kripte na Racu mogao je stati samo depozit. U Starom Ulcinju čak i sarkofag, iako je moguće da je ta prostorijica takođe bila određena za depozit relikvija, kao u Pečuju i na Racu. Pada u oči da je mjesto za depozit kapele A uzdignuto od poda oko 1 m i da nema okvira u vidu *fenestella confesionis*, a u Starom Ulcinju je taj okvir, odignut pragom oko 0,20 m od poda (odnosno od žive stijene), očigledan. I Sv. Dujam ima otvor (prozor) na istoku na visini većoj od 1 m, ali nema prostoriju za depozit odvojenu sa *fenestella confesionis*. Stari Ulcinj i Mrkan su na ostrvcima (prvi pola, a drugi jednu naut. milju), a kapelice-kripte na Racu i u Škaljarima na kopnu.

Ako izuzmemo mauzoleje-kripte u Marusincu i u Pečuju, koji pripadaju ranohrišćanskom dobu, crkvice-kripte na Racu, u Škaljarima i na Mrkanu su romaničke, iz XII—XIII vijeka. Na Mrkanu prvi put pominje se benediktinski manastir Sv. Mihaila 1284, u Kotoru i Budvi benediktinci su se rano obreli (Sv. Marija u Budvi i Sv. Petar u Šuranju podignuti su 840. g.).¹⁴ Benediktinski je od osnivanja i manastir na Racu (posvećen najprije sv. Mihailu, zaštitniku montekasinskog reda). Kao »S. Micaele de Roteca« pomenut je, međutim, 1247. godine. O manastiru na ostrvcu Stari Ulcinj, međutim, nema nikakvih istorijskih podataka, pa ni pomena benediktinaca

u regionu Ulcinja. No, iako bez tragova u pisanim izvorima o patronu, štaviše ni o kaluđerskom redu kao u ostalim mjestima s navedenim crkvicama-kriptama iz doba romanike, mislim da se iz svega iznijetog može izvesti zaključak da je i manastir u Starom Ulcinju osnovao neki benediktinski redovnik, približno u isto vrijeme kad su sagrađene crkvice-kripte na Mrkanu, u Škaljarima i na Racu (kapela A), odnosno u XII, najkasnije u prvjoj polovini XIII vijeka.

Još s jednog aspekta mogu se ove vremenske, konfesionalne i stilske istovetnosti osvijetliti. Sve četiri crkvice-kripte o kojima je bilo gore riječi pripadaju po jednoj od susjednih episkopija i arhiepiskopija: ona na Mrkanu — dubrovačkoj, Sv. Dujam — kotorskoj, kapela A na Racu — barskoj, staroulcinjnska — ulcinjskoj. Nije isključeno da je i kapela u manastiru Podmaine kod Budve, ukopana u manastirski kompleks kao konoba, bez ikakvog otvora osim ulaznih vrata, bila crkvice-kripta i da je pripadala benediktincima — budvanske episkopije (što bi trebalo provjeriti arheološkim i arhitektonskim istraživanjem). Takav njihov raspored, bez sumnje, nije slučajan u XII i XIII vijeku, pogotovu kad se zna da je montekasinska benediktinska matica sistematski osnivala svoje filijale u Zeti i Humu. Uz već rečeno o arhitektonski bliskim rješenjima i o drugim zajedničkim svojstvima svih ovih kulturnih građevina, ne čini li se da se može govoriti o njihovoj određenoj regionalnoj, zetsko-zahumskoj, skupini? Meni to izgleda. To prije što takva zajednička, iako u izvjesnim elementima svojevrsna, obilježja čine zetsko-zahumsku preromaniku i romaniku regionalnom. Sasvim je jasno da je iz nje neposredno nastavljena zajednička tipološka osobenost i ovih crkvice s kriptama. Kao prvi kaluđerski red koji je došao u ovaj region, benediktinci su ostali od IX do XIII vijeka jedini i nesmjernjivi nosioci preromaničke i romaničke arhitekture.

BILJEŠKE

¹ P. Rovinski, Černogorija v ee prošlom i nastojaščem, sbornik Otdelenija ruskavo jazika i slovesnosti Imp. akad. nauk, Tom LXXXVI, No 2, S. Peterburg (1909), 230.

² P. Mijović—M. Kovačević, Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori, Arheološki institut — Muzej Ulcinj, Posebna izd., knj. 13, Beograd—Ulcinj 1975, 42, 59, 62, 140, 141, 158.

³ J. Kovačević, u Istorija Crne Gore I, Titograd 1967, 325.

⁴ P. Coronelli, Città, fortezze ed altri luoghi principali dell'Albania, Epiro e Livadia, Venetia 1688, i dr. izdanja; Camutio, Isole famose, porti, fortezze e terre marittime, Venetia 1626; G. Rosaccio, Viaggio da Venetia a Constantinopoli, Venetia 1606.

⁵ P. Mijović, u Actes du Premier congrès int. des Etudes balkaniques et Sud-Est européennes, Sofia 1970, 445—454; Đ. Bošković, u Actes du IIe congrès int. des Etudes Sud-Est européen, Athènes 1972. 335—341; P. Mijović—M. Kovačević, op. cit., 28—31.

⁶ A. Rossi, Sv. Dujam u Škaljarima, Starohrvatska prosvjeta II (1896) 43; M. M. Vasić, Arhitektura i skulptura u Dalmaciji, Beograd 1922, 22—23; V. Korać, u Spomenik SAN CIII (1953), 120—121; Id., u Istorija Crne Gore 2 II, Titograd 1970, 132—133.

⁷ I. Jastrebov, u Glasnik SUD XLVIII (1880), 361—366; Ć. M. Iveković, u Hrvatski ilustrirani koledar 1906, 112—115; J. Presel, Die Ausgrabungen von Ratac, Jahrbuch des Kunsthistorischen Institut der K. u. K. Zentralkommission für Denkmalflege I—IV (1913) 30—45; Đ. Bošković, u Starinar III, s. VI (1931) 140—145; M. M. Vasić, op cit., 23, 24; Đ. Bošković—V. Korać, Ratac, Starinar VII—VIII (1956—1957, izd. 1958), 45—51; Đ. Bošković, Stari Bar, Beograd 1962, 180—183; V. Korać, u Istorija Crne Gore 2 II, 133—134.

⁸ O razvoju martirijuma iz heroona v. A. Grabar, Martyrium, Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique I, Paris 1946, 31—33, 436—487 (O kriptama); Id., u Izvestija Bŭlgarski Arheologiĉeski institut I/I (1921—1922), 103—135; H. Leclercq, u DAC, s. v. Crypte.

⁹ E. Bertaux, L'Art dans l'Italie Méridionale I, Paris 1904, 129 sq, sl. 42.

¹⁰ V. Korać, Studenica Hvostanska, Filozofski fakultet u Beogradu, Institut za istoriju umetnosti, Monografije 4, Beograd 1976, 82 et passim.

¹¹ I. Stjepčević, Katedrala sv. Tripuna u Kotoru, Prilog Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku LI (1930—1934) 60, nap. 344.

¹² E. Dyggve, Das Mausoleum in Pecz, Pecz 1935, 11—12; Id., u Forschungen in Salona III, Wien 1939, 128, n. 32; Id. History of Salonitan Christianity, Oslo 1951, 135.

¹³ E. Dyggve, u Forschungen in Salona III, sl. 5, 16, 108, 129, 144 i odgovarajući komentari passim.

¹⁴ I. Ostojić, Katalog benediktinskih samostana na Dalmatinskom primorju Zagreb 1941; P. Mijović, Acruvium-Dekatera-Kotor, Starinar XIII—XIV, 36—37 (o datiranju erkava Sv. Petra i Sv. Marije).

CHAPELLES-CRYPTES DU LITTORAL MONTENEGRIN

Pavle Mijović

A deux chapelles à crypte, connues jusqu'à présent — l'une dans l'ensemble du monastère de Ratac près de Bar, (chapelle A) et l'autre à Kotor (église de St. Dujam à Škaljari) — on peut ajouter, semble-t-il, une troisième. Elle se trouve dans la petite île de »Stari Ulcinj«, à mi-chemin entre Bar et Ulcinj. Quant à la situation de cette petite île, d'après les découvertes de poterie de la Basse Antiquité, on a dit qu'à cette époque (Basse Antiquité) avait pu s'y trouver un poste d'observation, et que le rempart, avec la chapelle, dataient du Moyen Age. En 1977 nous avons effectué des fouilles archéologiques et établi que les restes architectoniques de la Basse Antiquité étaient inexistantes dans l'île en question, qu'une petite pièce existait du côté ouest de la chapelle, là où avait pu se trouver l'entrée. On a établi, en outre, que cette petite pièce n'était ni une tombe ni une crypte au sens propre du terme. La crypte a pu être l'église tout entière, visible à l'heure actuelle, qui est encadrée dans la pente de l'île du côté sud, tandis que cette petite pièce a pu être une espèce d'ossuaire. Autrement, puisqu'on n'a pas trouvé de porte du côté sud, ni d'escalier qui aurait permis de descendre dans la crypte, je suppose qu'on pouvait aussi passer de la partie supérieure à la partie inférieure de la construction par l'escalier qui aurait mené, hypothétiquement, bien entendu, du côté septentrional, plus large, du mur occidental, ce qui aurait donné lieu au déplacement du mur septentrional.

Sous ce rapport on considère la question de l'apparition des chapelles sépulcrales dans les cryptes des territoires situés hors des villes et dans la partie méridionale de Zeta et de Hum, comme un phénomène se rattachant à l'arrivée des Bénédictins sur le littoral monténégrin.